

АРИСТОТЕЛЬ І АРИСТОТЕЛІЗМ: 2400 років по тому

Мирослав Попович: Дивно, що уточнення вихідних понять аналітичної філософії на основі сучасної символічної логіки повертає нас до задумів Аристотеля, забутих чи відгороджених від сучасних кількома тисячоліттями. Ефект перевідкриття забутих істин добре знайомий в історії науки, але логіка Аристотеля з часів її виникнення ніколи не була в тіні новітніх успіхів наукового пізнання, вона належить і античності, і Середнім вікам, і найновітнішим часам.

Ми звикли до схеми «поняття, судження, умовивід», яку, власне, і маємо на увазі, коли говоримо про традиційну логіку. Між тим ця схема мала б викликати сумніви вже з перших сторінок. Адже Аристотель починає свої «Аналітики» не з *поняття* (точніше, *терміна*), а з інтуїції доказу, доведення. «Передусім слід сказати про предмет дослідження і про те, ким воно має бути виконане, а саме: що досліджувати треба доказ і що це — справа науки, яка доводить»¹. Сучасна логіка формалізує поняття доказу, розглядає докази як математичні об'єкти, і сама будується як математична дисципліна. Можна сказати, що математична логіка вивчає не просто доказ у дедуктивних науках, а самі *дедуктивні теорії* з погляду їх внутрішньої зв'язаності.

Ми говоримо про поняттєвий каркас мови теорії, про вирізнення в ній істинних речей на базі

© А. АХУТІН,
А. БАУМЕЙСТЕР,
О. БІЛИЙ,
А. ВАСИЛЬЧЕНКО,
О. ГОМІЛКО,
В. ЖУЛАЙ,
В. ЗВІЯДКОВСЬКИЙ,
В. КОЗЛОВСЬКИЙ,
М. ПОПОВИЧ,
С. ПРОЛЕЄВ,
В. ТЕРЛЕЦЬКИЙ,
В. ТУРЕНКО,
О. ХОМА,
2016

---

¹ Аристотель. Аналітики первая и вторая/Пер. Б.А. Фохт. — М., 1952. — С. 9.

того чи іншого розуміння істинності та доказу. Варто звернути увагу на неясність самого терміна «поняття». У працях засновника логіки Аристотеля визначення поняття «термін» (себто поняття «поняття») належить до слабких місць його силогістики. Однак у системі Аристотеля є й елементи, перспективні під наймодернішим кутом зору. З огляду на це створюване нині Аристотелівське товариство може бути не тільки історико-науковим, а й творчим науковим осередком.

Отже, я мушу відкрити ще одне товариство філософського характеру (бо ми маємо Кантівське товариство, маємо ще деякі), і хотілось би для початку сказати щось дуже серйозне. Аристотелівська логіка давно вже залишилась у віках, сьогодні ми працюємо за її математизованими варіантами, і слід зазначити, що чим більше ми працюємо з цими варіантами, тим більше вимальовується інтелектуальна глибина Аристотеля. Я скажу тільки таку річ. Уся теоретико-множинна логіка, на яку ми спираємося, — вся вона побудована на понятті «множина», а це значить, що треба порівнювати множини за змістом і за обсягом. І ця дилема мучить логіку таким чином уже багато років. Цього не видно явно, але ті формули, які є засадовими, базуються на визначенні обсягу або через його зміст, або через сукупність позначуваних об'єктів. Так було за часів Аристотеля, так залишається й сьогодні. Там виникають колізії. Я сам не думав, що можна буде знайти такі розв'язки на базі самих же аристотелівських понять, які чимось будуть пророчими. Річ у тому, що з тих аристотелівських визначень, якими ми керуємось, базовим є визначення речення, або істинність речення. Треба звести кінці з кінцями, коли ми поєднуємо два типи цих аксіом, які є засадовими для цього всього, і це можна зробити на базі саме Аристотелевого підходу. І я не збираюся вам розказувати, як це можна зробити, бо це вже треба дуже багато часу, і тут не місце.

Одного разу мені довелось бути у селі Цалка, неподалік від Тбілісі, на святкуванні річниці Аристотеля на запрошення грузинських філософів, зокрема — від грецької громади — Феохарія Харлампієвича Кессіді. Йдеться про грецьке село (точніше греко-турецьке, бо там живуть нащадки греків — переселенців з Туреччини). Селяни надягли найкращі костюми, самодіяльний скульптор виліпив статую мислителя. Було дуже зворушливо. Особливо тому, що не Олександрові Македонському чи іншому полководцеві, а світлому розумові глибокої давнини посвячений той вічний місток від сьогодні до вчора, а тим часом — і до завтра.

Андрій Баумейстер: Шановні колеги і гості, дуже радий вас бачити в такий дощовий день. Я буду модератором круглого столу, і ті, хто прийшов як гість і вперше чує про те, що тут відбуватиметься, я хочу сказати, що у нас є питання, які, нам здається, важливо обговорити. Пріоритет буде надано учасникам дискусії, але якщо будуть репліки із зали — будь ласка. У нас є кілька питань, які стосуються актуальності Аристотеля сьогодні і філософії — в сьогоднішніх практиках. Перше питання звучить так: «Яка частина Аристотелевого спадку здається вам сьогодні найбільш актуальною?» Йдеться про ті

чи ті частини його філософії. «Як ви оцінюєте стан аристотелівських студій в Україні?» — це друге питання. «Якими, на вашу думку, є головні тенденції дослідження філософії Аристотеля у другій половині ХХ — на початку ХХІ сторіччя?» — третє. Далі: «Вплив Аристотеля на сучасну онтологію (теорію буття)» і «Роль аристотелівської традиції у розвитку сучасної логіки» (і Мирослав Володимирович у своєму вступному слові уже казав про це). Потім: «Практична філософія Аристотеля на початку ХХІ сторіччя» і «Чи можна розуміти Аристотеля як теоретика демократії?» (пам'ятаємо критику з боку Карла Попера?). Може, хтось сьогодні буде контр-Попером і запропонує нам гідну відповідь Поперові — наскільки можна вважати теоретиком демократії Аристотеля? І ще: «Чи був Аристотель антигуманістом і ворогом відкритого суспільства?» (це, власне, деталізація тези Карла Попера). Отже, ось ці питання. Але я думаю, буде доречно ще надати слово Сергієві Пролеєву.

Сергій Пролеєв: Може, почнімо надавати слово нашим спікерам?

Андрій Баумейстер: То ж студентська ментальність. Щоб захопити вас, я наведу приклад щодо актуальності Аристотеля — з Майкла Сендела. Це сучасний політичний філософ, і може це вас якось захопить. У нього є приклад про гольфіста, який страждав на захворювання, яке заважало йому пересуватися від лунки до лунки. Оскільки він був майстерним гольфістом, він подав апеляцію до асоціації гольфістів Сполучених Штатів, щоб йому видали гольфкар, аби він пересувався від лунки до лунки і там уже забивав ключкою м'ячика. Асоціація відмовила, і тоді він подав свою справу до суду; суд розглядав цю справу дуже уважно, було викликано експертів, відомих гольфістів, і більшість із них висловилися за те, що йому треба відмовити у наданні гольфкару, тому що фізичне навантаження входить до сутності такої гри, як гольф. І тоді справу було передано до Верховного суду Сполучених Штатів Америки. І там сімома голосами проти двох було присуджено надати йому автокар, щоб пересуватися від лунки до лунки. І як партія більшості, так і партія меншості запропонували своє обґрунтування. Тож навколо чого була дискусія у Верховному суді Сполучених Штатів? — Навколо аристотелівської тези про сутність гри в гольф, позаяк більшість голосів — сім суддів Верховного суду — сказали, що сутність гри в гольф не включає пересування на автокарі до особливих, сутнісних рис такої гри, як гра в гольф. Тому пересування на автокарі можна розглядати як акцедентальну властивість гри в гольф. До сутності гри в гольф пересування не входить. Натомість партія меншості говорила про те, що не можна взагалі визначити сутність будь-якої гри, тобто теза була антиаристотелівською. Йшлося про те, що сутності такої гри, як футбол, або гольф, або баскетбол, не можна дати визначення і розрізнити сутнісні характеристики й акцедентальні характеристики. Цю справу було нещодавно у Сполучених Штатах розглянуто, і це є прикладом того, що актуальність Аристотеля полягає в тому, що визначення сутності певної дії (Сендел наголошує, що йдеться про сутність *activity*) є важливим елементом дискусії про справедливість,

дискусії про політику і право. Я б поширив тезу Сендела і сказав би про те, що важливо визначати сутність держави, щоб розуміти, де вона може втручатися, а де ні. Важливо визначати сутність права або сутність певних моральних компетенцій для того, щоб вести змістовні дискусії з практичної філософії сьогодні. Отже, я роблю висновок: Аристотель є актуальним саме з огляду на те, що без визначення сутності, без обговорення сутнісних та акцедентальних характеристик, як видається, дуже важко розв'язати справу навіть у Верховному суді. Але я все ж таки закликаю вас до *activity*, тобто до дії.

Сергій Пролеєв: Я, може, одразу, — щоб у нас був режим круглого столу, — трохи проопоную Вашому чудовому і дуже красномовному прикладу. Ви сказали про актуальність, і приклад був покликаний її продемонструвати. Але я б тут розвів дві речі. На мій погляд, Ваш приклад засвідчує не стільки актуальність Аристотеля, скільки вже не тематизовану, анонімну присутність Аристотеля (смыслу його ідей та теоретичного спадку) в нашому мисленні, в структурі та змісті нашої культури і способах розуміння. Це навіть не актуальність, яка виділяє і привертає увагу, а просто безпосередня присутність Аристотеля в культурних та мисленневих контекстах. Вона безумовна, вона очевидна в усіх інтелектуальних практиках: починаючи від логіки та онтології до етики та політики (самі їхні словники беруть початок від Аристотеля). Деякі сторінки «Політики» можна читати так, начебто йдеться про сучасну Україну, а не про Стародавню Грецію.

Присутність Аристотеля безумовна, однак поряд із цією присутністю я наголосив би іншу тему, власне актуальність. Актуальність означає вже відштовхування від наявних проблем, наявних питань, які висуває сьогодні. Воно їх на правду висуває, і ми шукаємо на них відповіді. За звичкою, яку усталив Новий час та новочасова свідомість, пошук спрямовується завжди до якихось новацій. Ми шукаємо нове, яке має стати відповідями на нові питання.

Така ангажованість новим становить прикмету модерної свідомості, ефект якої наочно демонструє стратегія інтелектуального пошуку. Ми певні, що лише інноваційні рішення будуть продуктивними. І от тут саме й постає питання актуальності Аристотеля; зрештою, не лише Аристотеля, а взагалі способу, яким ми шукаємо відповіді на нагальні питання. Ніхто не довів, що найліпші відповіді можна знайти в порожньому відкритому горизонті того, що ще не відбулося, ще не відкрите, не знайдене. Того, що постане як нове, безпрецедентне.

Історія знає велетенські епохи (вони охоплюють більшу частину існування людської культури), коли думка шукала відповіді зовсім іншим чином. Пошук відбувався в режимі звернення до спадщини, до так чи інакше досягнутого. Якраз у цьому сенсі, як на мене, і актуалізується Аристотель. Засадове питання, яке тут постає: чи може Аристотель змістовно відповісти на запити сьогодні? Треба ставити це питання всерйоз: чи здатен мислитель минулого дати нові евристичні розв'язання проблем сьогодні? Визнаючи при цьому, що ці проблеми на позір абсолютно чужі його епосі чи

увичаєним тоді форматам осягнення дійсності. Тут і виникає найцікавіша колізія, щодо якої маємо висловитись.

Як на мене, найдивовижніше в Аристотелі (хоча це стосується не тільки його, а й античної думки загалом і багатьох інших теоретичних здобутків минулого) полягає в тому, що в нього можна знайти значно продуктивніші відповіді на питання сьогодення, ніж у потугах найновітніших умів і концепцій. Тому пропоную всім присутнім у цьому режимі актуальності — актуальності у власному сенсі слова — звернутися до Аристотеля та його ідей.

Андрій Баумейстер: Зрозуміло. Я б тільки парирував як модератор, що це вже починається дискусія про сутність актуальності. Безумовно, я погоджуюсь, що актуальність можна розглядати тільки у певному вимірі.

Ольга Гомілко: Я від сутності актуальності перейду до її практики, тобто того, як сучасний світ конкретними справами святкує ювілей Аристотеля. Можливо, ця інформація не стільки розширить змістовий аналіз актуальності філософії Аристотеля, скільки вкаже на її реальну присутність у сучасному філософському житті. Йдеться про низку різних заходів, присвячених рокові Аристотеля. Вони свідчать про те, що світ пам'ятає та цінує творчий спадок видатного античного філософа. Втім, найбільш помітними подіями року Аристотеля є всесвітні філософські конгреси, котрі приймає Греція. Йдеться про світовий конгрес «Аристотелеві 2400 років», який вже відбувся у травні цього року в університеті Аристотеля в Солоніках — місті, де народився великий мислитель. Важливо, що саме міждисциплінарний центр Аристотелівських студій цього університету є ініціатором проголошення ЮНЕСКО 2016 року роком Аристотеля. Також планується провести у липні цього року масштабний світовий філософський конгрес «Філософія Аристотеля» в Афінському університеті за підтримки Міжнародної федерації філософських товариств (FISP), відомої як організатор світових філософських конгресів. Обидва конгреси зорганізуються під патронатом президента Греції Прокопіса Павлопулоса. У роботі конгресу в Афінах я планую взяти участь, презентуючи свою доповідь та головуючи на одній із секцій. Визнання того, що Аристотель є засновником концепту демократичної держави як політично відкритого суспільства рівних та вільних громадян, об'єднаних дружбою для досягнення справедливого та процвітального суспільства, визначає головний лейтмотив згаданих заходів. Очевидно, що для сьогоденішнього обговорення актуальності філософії Аристотеля в Україні цей мотив також є пріоритетним. Утім, актуальність філософських ідей Аристотеля є значно ширшою. Про це свідчать численні посилання на них у сучасних філософів. Будь-яке переосмислення філософської проблеми потребує актуалізації філософії Аристотеля. Ось чому сучасна філософська думка покладає велику надію на те, що спадщина Аристотеля допоможе знайти відповіді на виклики, котрі стоять перед мисленням сьогодні.

Андрій Баумейстер: Дякую. Я думаю, що є сенс продовжити ідею, проблему актуальності й проговорити її. Якщо хтось має що сказати на цю

тому, я прошу. Як ми розуміємо актуальність і, може, конкретні якісь приклади.

Андрій Васильченко: Можливо, я скажу досить тривіальні речі, але, мені здається, їх треба проговорити. Коли ми звертаємось до Аристотеля, ми завжди усвідомлюємо, що між тим давнім часом, між Аристотелем та сьогоднішнім є певний зв'язок, філософія, інші інтелектуальні дискурси мають багато років традиції. І, власне, вся традиція, чи головна традиція європейської філософської думки, безумовно, зазнала великого впливу тих ідей, які висловлював Аристотель і в логіці, і в метафізиці, і в тому, що ми сьогодні називаємо філософією політики, вони були невід'ємною частиною схоластичного спадку, схоластики, високої схоластики, пізньої схоластики, до якої причетні історично і наша земля, Києво-Могилянська академія. Чому саме ці ідеї, чому саме ця традиція була настільки потужною, чому вона об'єднувала мислячих людей, філософів, інтелектуалів, освічених людей всієї Європи, і не тільки Європи? Чому на ґрунті аристотелівського спадку могли розуміти один одного люди абсолютно різних конфесій — і мусульмани, і юдеї, і християни? Чому так сталося? Очевидно, тут є ресурс певний, і саме завдяки цьому ресурсу... Ну, якщо це назвати одним якимось реченням чи кількома реченнями, то, вочевидь, цей ресурс — це схильність, чи здатність, чи тенденція раціонального дискурсу, тобто в аристотелівській традиції ми можемо, навіть усвідомлюючи свою окремішність, свій бекграунд, якоюсь мірою брати його в дужки і розмовляти один з одним, навіть будучи дуже різних переконань — ідеологічних, релігійних, культурних тощо. Аристотель — це не тільки класична логіка; якщо ви почитаєте людей, які пишуть про якісь некласичні логіки, про паранесуперечливу логіку, про закон виключеного третього, завжди буде посилення на Аристотеля, що Аристотель був перший, хто сумнівався в законі виключеного третього, що Аристотель був перший, хто думав, що можуть бути суперечності. Тобто йому якось це вдалось і тут, просто це була така постать, така особистість, яка змогла інтегрувати інтелектуальну культуру того часу. І от, отже, якщо говорити одним реченням, двома реченнями про сутність цього ресурсу, то це, очевидно, це культура дискусії, і культура дискусії, яка, скажімо, була в топіках сформульована, вона потім стала основою середньовічних диспутацій, а середньовічні диспутації — це основа сьогоднішніх, причому, якщо ми порівнюватимемо культуру сьогоднішніх наукових дискусій та культуру середньовічних диспутацій, то, на моє переконання, часто буде перевага на боці середньовічних, якщо говорити просто про культуру дискусії. Ну і так далі, цей список можна продовжувати. Ми маємо суспільство в стані переходу, ми маємо суспільство багатонаціональне, мультиконфесійне, суспільство, в якому співіснують різні абсолютно ідеології. Як нам зрозуміти один одного? Мені здається, що люди, скажімо, які не можуть зрозуміти один одного, завжди звертатимуться до Аристотеля. Якщо ці люди, належачи до різних течій, до різних ідеологій, до різних політичних партій, звертатимуться до Аристотеля,

їм буде легше порозумітися. Якщо суперечку буде структуровано, якщо вона стане систематичною дискусією, ми всі від цього виграємо. За цим ресурсом ми можемо звертатися до Аристотеля і до цієї традиції, тому що насправді аналітична філософія сучасна, як на мене, це у багатьох аспектах продовження чи якась інша форма, нова форма схоластики. Я маю на увазі, з погляду раціональності, з погляду вимог до точності раціональності цього дискурсу. А схоластика — це продовження тієї культури давньогрецької, яка була в школі Платона і у Ліцеї. Відтак тут багато актуальності.

Андрій Баумейстер: Дякую, Андрію. Наскільки я зрозумів, мені дуже цікава ця тема, що Аристотель пропонує раціональність, яка відкрита для плюралістичних дискурсів. Тобто Аристотель пропонує такий раціональний дискурс, який відкриває можливості для альтернативних напрямків мислення. Це, може, відмінність Аристотеля від Платона, який все ж таки більше чи то елітарний, чи то тоталітарний, тут по-різному можна сказати. В цьому демократичність Аристотеля.

Валерій Жулай: Тут цікавий вислів пролунав — формулювання «точність раціональності». Але в такому разі, може, за точністю раціональності було б доречніше звертатися до Канта, або, скажімо, до Вітгенштайна. А перед тим ще один цікавий був вислів, стосовно культури промислювання в аристотелівських, скажімо так, категоріях мислення. І ось тут, мені здається, є суттєва відмінність від того, що починається з Канта і, на мій погляд, закінчується Вітгенштайном, це — певний тип раціональності, та культура промислювання в Аристотеля, яка закладає в раціональність певну споглядальність, певну *speculatio*, як щось, що дає змогу дійсно розширювати цю раціональність. Тут є якась, я б сказав, суперечність між точністю раціональності новочасової і тим — більш розширеним — споглядальним типом раціональності, який пропонує Аристотель. Мені здається, що тут треба спробувати подивитися, що власне залучає Аристотель в його тип промислювання, в його раціональність.

Віталій Туренко: Хотів би продовжити, якоюсь мірою, думку пана Андрія, в тому сенсі, що коли постає питання з приводу актуальності, то який це саме спадок. Мені здається, що річ не в тому, на якій частині філософського спадку треба робити акцент актуальності, а взагалі про осягнення всього його спадку, тобто про актуальність Аристотеля як феномену. Для широкого кола досліджень, не обмежуючись суто філософськими, а звертаючись до психофізіологічних досліджень, досліджень з нейрофізіології, під кутом зору, що робить аргументацію тих чи інших положень більш обґрунтованою та доцільною.

Віталій Терлецький: Хотів би підхопити тезу пана Андрія і нагадати, що кілька років тому один із знаних німецьких дослідників Аристотеля, Гельмут Фляшхар, написав книжку і дав їй гарну і влучу назву «Вчитель Заходу». От, власне, те, про що тут ішлося.

Андрій Баумейстер: Це стара назва, середньовічна.

Віталій Терлецький: Я гадаю, що неодноразово вже згадуване питання актуальності для нас Аристотеля так чи так передбачає питання про те, як у нас стоять справи з дослідженням Аристотелевої філософії взагалі. Аристотель української мови не знав, але оскільки ми артикулюємо думки українською, це означає, що ми маємо спиратися на переклади його творів українською. Згадаймо, що перекладено українською мовою. В 1970-х роках було перекладено українською «Поетику». Львівська школа класичної філології разом з Йосипом Кобівим доклали зусиль. Але то, звичайно, радянська українська. Відносно нещодавно, в 1990-ті переклали, якщо я не помиляюся, «Нікомахову етику», «Політику», і кілька років тому (здається, у «Філософській думці») — перші п'ять глав «Категорій» Аристотеля. От і все. Ось просто тут окрім погруддя ще й лежить том академічного видання творів Аристотеля... Перший і другий том цього берлінського видання за редакцією Бекера, Боніца і Розе — це, здається, тексти самого Аристотеля. Два томи. З огляду на співвідношення перекладеного українською і написаного Аристотелем, я думаю, тут є певний дисбаланс. Навіть суто кількісно ми мусимо констатувати дуже кепський стан справ з присутністю Аристотелевого дискурсу і в сучасній українській політиці, і, якоюсь мірою, в сучасній українській філософії. Той спосіб, у який Аристотель присутній — це за посередництва російських перекладів, через російську культуру. Це факт, ми від цього нікуди не дінемося. Але ви ж розумієте, що це дуже опосередкована в перекладацькому аспекті, особливо у випадку з Аристотелем, рецепція. Тобто тут є велика проблема...

Андрій Баумейстер: А чому так сталося, як Ви думаєте? З тим, що кепсько, ми погоджуємося...

Ольга Гомілко: В українському суспільстві немає запиту на раціональність.

Олег Хома: Я теж хотів на цю тему висловитись. Справа навіть не в тому, що маємо мало перекладів Аристотеля, це тільки частина біди. Давайте поставимо інше питання: а ті нечисленні переклади Аристотеля, які в нас є, вони, взагалі, наскільки активно використовуються? Здається, їх так мало, вони мали би бути дефіцитом, їх повинні були би розшукувати, активно вивчати... Про публікацію у «Філософській думці»: оскільки вона відносно нова, про неї взагалі мало хто знає. Я дуже рідко зустрічаю людей, які про неї чули. Переважно вони й зібрані тут, у цій аудиторії. І тоді я би сьогодні інакше сформулював тему нашого круглого столу: «Чому для нас неактуальний Аристотель?» Чому ми такі дивні, можна було б навіть так сказати. І я б, може, так і запропонував, якби не було ще серйознішої обставини. Скажіть, будь ласка, хто в нас взагалі актуальний? У цьому плані? Хто? Ну, Бог з ним, можна сказати, що з Кантом у нас відносно добре стоїть справа...

Голос із зали: Маркс.

Олег Хома: Ні-ні-ні, за кількістю публікацій лідирує Кант, я кажу це зі свого досвіду головного редактора журналу. У нас в *Sententiae* публікуються тільки ті історико-філософські статті, які спираються на першоджерела в 99% випадків, окрім якихось особливих ситуацій. Не можна сказати, що тут

в нас повний достаток, такий собі «п'ятизірковий» рівень, але час від часу з кантівської тематики все ж з'являються не просто окремі праці, а цілі тематичні випуски журналів. Аристотель... Тут просто ніби територія після нейтронного бомбардування, нічого живого не лишилося. Ми, мабуть, повинні брати до уваги цю двоаспектність актуальності Аристотеля. Аристотель — основа Заходу, так само, як, наприклад, таблиця множення — основа всіх арифметичних розрахунків. Але щось я не чув про конференції з темою «Актуальність таблиці множення», щоб там всі збиралися й починали складати присягу вірності таблиці множення. Хай яка вона важлива, її створили колись одного разу, і на тому край. Здається, це не зовсім актуальність, це радше пошана, як я розумію. А актуальність — це або коли Аристотеля активно критикують, наприклад, називають його застарілим, нічого не вартим. Але ж чомусь хочеться «причепитися» саме до Аристотеля ... Тобто, коли він становить якусь проблему, це і є актуальність. Або інша актуальність, зовсім проста: це коли беруть до уваги якусь Аристотелеву концепцію, покликану дати евристичний поштовх сучасним розв'язкам проблем.

Як-от сталося відносно нещодавно, у 1980–1990-х роках. Концепція чеснот Аристотеля була підхоплена цілою низкою західних практичних філософів. Відстежуючи такого роду літературу, ми можемо сказати, що на Заході впродовж останніх 30-40 років час від часу стаються такі сплески безперечного інтересу саме до Аристотеля, до його текстів, причому — у найнесподіваніших сферах. І мене приваблює ця статистична картина. Актуальність Аристотеля не в тому, що є якийсь аристотелезнавчий мейнстрім, що книжки Аристотеля активно розкуповують де тільки можна, у кожному селі. Вона в тому, що за певний проміжок часу не просто в історико-філософській сфері, а й у сфері то практичної філософії, то політичної, то онтології, то ще десь виявляються такі «аристотелецентровані» дискусії. То якийсь П'єр Обанк у Франції напише книгу «Проблема буття в Аристотеля» (1963), і всі 60-ті роки проходять під впливом цієї події: французи знову відкривають для себе Аристотеля. Вони його так давно читають, а, виявляється, це не заважає новому відкриттю. І це знаходить найнесподіваніші відлуння. Наприклад, у 1970-ті роки Жан-Люк Марйон тлумачить Декарта як переосмислювача саме Аристотеля.

Якщо узагальнити такі події, то вийде, що Аристотель частіше привертає увагу світової філософської спільноти, ніж, наприклад, в нашому журналі публікуються актуальні статті про Аристотеля. Тобто він не просто залишається шанованим класиком, який давно відійшов в історію. Ні, це постійно переосмислюваний автор, він постійно в актуальному дискурсі, він не просто елемент історії. І виходить, що наша проблема з Аристотелем корениться не в Аристотелі, а радше в характері самої нашої філософської спільноти, вбудованої у специфічний соціум, де питання стоїть не про Аристотеля, навіть не про філософію, а про цінність знань, про розуміння того, що таке освіта, про телос цього суспільства.

І виявляється, якщо би в нас виникла така точка актуалізації, де б Аристотель став важливим, то, мені здається, це сфера телеології. Тобто коли йдеться про країну на роздоріжжі, аморфну, неоформлену, як наша, в принципі, якась раціональна робота в ній має відбутися у сфері цінностей і цілей. Можливо, у сфері цінностей вона якось ще здійснюється, бо маємо якісь протопоштовхи. А от стосовно цілей, цілепокладання — тут справа гірша. Можна довго говорити про наші біди, ми постійно про це говоримо, про те, як у нас все погано й неправильно, але ця кризова і, на перший погляд, безвихідна ситуація може обернутися певним поступом саме аристотелезнавчої проблематики. Хтозна, можливо, це і станеться колись. Тому я би, послуговуючись термінологією винуватця сьогоднішнього нашого зібрання, констатував: Аристотель для нас якщо й актуальний, то потенційно. Така собі потенційна актуальність, що, можливо, десь назріває, онтологічна напруга, що десь накопичується, але поки що ніяк актуально себе не виявила. Тому тема нашого круглого столу є доволі проблематичною й іронічною, я би сказав.

Віталій Терлецький: Пан Олег висловив слушну ідею щодо освіти. Якщо переглянути навчальні програми провідних вишів України й подивитися, які з названих мною українських перекладів там стоять, то в мене є сумнів, чи не стоїть там «Філософське наслідіє»? З цього ми можемо зробити висновок, що з першого курсу студент не розуміє і не відчуває Аристотеля (хоч би й за Бекером) — в тому сенсі, що Аристотель не писав російською мовою. Це теж важливо.

Андрій Баумейстер: Ми знаємо, що «російський» Аристотель також...

Віталій Терлецький: ... постраждав.

Андрій Баумейстер: Постраждав. У ХХ столітті Росія не знала Аристотеля, і тільки в останні шістнадцять років там, на відміну від нас (це нам докір), деякі філософи звернули увагу (Світлана Місяць, наприклад, та інші); вони збираються, обговорюють і видають твори Аристотеля. Це для нас певний знак. І якщо у нас немає попиту на раціональність, то треба щось робити для того, щоб цей попит поступово з'являвся.

Ольга Гомілко: Я хотіла б уточнити деякі моменти щодо актуальності Аристотеля — і глобально, і локально. Не зовсім погоджуюсь із тим, що спадок Аристотеля можна ототожнити з таблицею множення, де все чітко зрозуміло і ясно. Адже багато філософських сюжетів Аристотеля не актуалізовано його послідовниками тому, що їх час ще не настав. Ідея, що на сьогодні виглядає новою, нерідко Аристотелеві була вже знайомою. Тож питання не лише у нестачі українських перекладів творів Аристотеля. Якщо візьмемо його «Політику» — хоч російською, хоч українською, хоч англійською, то знайдемо там чимало цікавих міркувань, що є вкрай актуальними сьогодні, але мало використаними. Так, у восьмій книзі «Політики» йдеться про шляхи розвитку «доброчесного інтелекту», або, говорячи сучасною мовою, когнітивних чеснот політиків. Несподівано для нас теоретичну освіту Аристотель

доповнює музичною освітою. При цьому розуміння музики Аристотелем представлено у популярній у сучасній філософії музики когнітивно-деартизованій парадигмі. Його визначення музики як вираження не людських емоцій, а емоцій як таких є найбільш евристичним. Важливим чинником виховання державних діячів у Аристотеля постає *Scholè*, або дозвілля, яке він протиставляє розвагам. Аналіз сучасного суспільства як суспільства розваг потребує такого концептуального розмежування. Цікаво, що визнання Аристотелем дозвілля як ефективного освітнього чинника перегукується із сучасним концептом постпасивності П. Слотердайка. На думку Аристотеля, саме завдяки дозвіллю вможливується вироблення когнітивних чеснот під час заняття музикою. Аристотель у «Політиці» прагне відтворити античне уявлення про єдність філософії, моралі та музики як практичну мудрість, або, як він називає, *Phronesis*. Практична спрямованість філософії Аристотеля виявляє його розуміння раціональності як множинного феномену, де дозвілля та музика знаходять своє когнітивне призначення. Для сучасного філософського дискурсу дана проблема є вельми актуальною. І це глобально. Але, якщо говорити локально, тобто з огляду на наші українські реалії, то перед нами стоїть важливе завдання — актуалізувати ті способи раціональності, котрі б не відлякували формальністю, абстрактністю, сухістю, тобто тим, що нерідко ототожнюють із західним мисленням. Виглядає, що музика та дозвілля в інтерпретації Аристотеля нам би неабияк знадобилися.

Сергій Пролєсв: У контексті теми музики хотів би зачепити важливий момент. Наведений у попередньому виступі приклад з «Політики» насправді цікавий тим, що це не власне Аристотелева ідея. Це ідея традиційна для античної пайдеї. Дійсно, музика там виконує надзвичайно потужну виховну функцію. Її роль у вихованні чеснот і взагалі вільної людини, громадянина, в певному сенсі, можна вважати центральною. Образно кажучи, щоб стати освіченим у Середньовіччі, треба було вчити латину, в Новий час — математику, а для Античності таку роль відігравала музика, це був ключовий чинник. Ця обставина привертає увагу ще до одного важливого виміру як Аристотеля, так і будь-якого видатного мислителя, до якого ми звертаємося. Аристотель змістовний і важливий для нас, може стати актуальним і стає актуальним не лише як особисто Аристотель. В кожному з великих мислителів промовляє і його час, вся та культура і цивілізація, представником якої він був. Звісно, Аристотель передусім є представником Аристотеля, однак за його плечима стоїть надпотужний античний світ, роль якого в сучасній цивілізації і в сучасному світі не треба пояснювати. Саме можливість почути голос Античності, її, так би мовити, мелодію через видатних мислителів, — це теж надзвичайно важливий шанс, який треба використовувати.

Андрій Баумейстер: Я згадав відомий приклад з Аристотеля: Сократ «освічений», а в грецькому оригіналі стоїть «музикальний», «музичний», тобто це синоніми.

Сергій Пролєсв: Так, синоніми.

Андрій Баумейстер: Доповнюючи тезу Сергія Пролєєва, нагадаю, що Йоахим Ритер, блискучий знавець Аристотеля, якраз ламав стереотип щодо Аристотеля як початку філософії. Він показував, що Аристотель завершує великий період розвитку античного мислення, і ми можемо знати Аристотеля, тільки якщо враховуємо цей багатий контекст. Тож, каже він, коли ми звертаємося до Аристотеля, ми ніби маємо з нього починати. Але він завершує велику традицію.

Віктор Козловський: Стосовно музики, її виховного значення для інтелектуальних чеснот. Це в Аристотеля є, у Платона є, є у багатьох грецьких філософів. Наведу приклад щодо ситуації, яка склалася на музичному Олімпі вже у XX столітті. По-перше, ми маємо гігантську музичну культуру, вона різноманітна, в багатьох аспектах діаметрально протилежна. Так от про виховне значення музики... Відомий вислів Леніна, лідера російських більшовиків, котрий якось сказав: «Я не можу слухати «Апасіонату» Бетговена, вона розм'якшує мене. Нелюдська музика».

Сергій Пролєєв: Він казав: «Избегаю слушать классическую музыку. После нее людей хочется гладить по головам, а их по головам надо бить».

Віктор Козловський: Бачте, різні функції можуть бути у музики.

Ольга Гомілко: До мене було запитання. Дуже коротко відповім. По-перше, між Платоном і Аристотелем існує принципова розбіжність щодо тлумачення виховної ролі музики. Всім добре відомо, що Платон в описі ідеальної держави значне місце надає музиці. Останню він пов'язує із людськими емоціями. Платон вважає, що мелодії мають силу викликати емоції у слухачів завдяки імітації того, що люди виражають у мові. А тому музика для Платона постає як потужний чинник виховання. Сильну дію музики на людину він пов'язує із її здатністю створювати ритми. Втім, деякі ритми можуть бути шкідливими для виховання, а тому не варто гнатися за їхнім розмаїттям. Тож Платон наполягає на цензурі в музиці. Бо, якщо ритми відповідають поганим властивостям характеру, то їх необхідно вилучити. Натомість для Аристотеля музика служить для дозвілля, і в цьому полягає її виховне значення. Він говорить про музику як інтелектуальну розвагу вільних людей, котра сприяє здобуттю ними різних знань. Вивільнення музики Аристотелем з-під прямої залежності від людських емоцій робить його міркування про музику актуальним для сучасної філософії музики.

Репліка із зали: У XXI століття інша музика...

Андрій Васильченко: Я наведу приклад, який базується на тому, що ми зараз власне обговорюємо. Я хочу звернути вашу увагу, що ми обговорюємо актуальність аристотелівської традиції й виявилось, що при обговоренні актуальності ми всі маємо на увазі під актуальністю різне. Я спробував виділити ці значення актуальності. По-перше — це присутність аристотелівських ідей у викладанні. По-друге — наявність відповідних текстів перекладів, наявність коментарів і обговорення. Далі — промовлюваність або обговорюваність в наукових дискусіях і в ширших, не наукових. Актуальність як ресурсність.

Коли я говорив про актуальність — це потенційна присутність і вплив на структурування диспуту. Навіть щоб порозумітися в цьому конкретному питанні, нам треба звернутися до суті поняття актуальність, а це неможливо зробити без аристотелівської традиції, бо вона багато до цього зверталась.

Володимир Звіядковський: Було поставлено питання про актуальність філософської спадщини Аристотеля. Яка саме частина його філософської спадщини актуальна? А чи вся ця спадщина є філософська? Я думаю, що справді так. Вся спадщина Аристотеля є філософська. Але мені як літературознавцеві трошечки соромно, що ніхто не каже про Поетику.

Коли я складав хрестоматію, у мене був великий вибір, і я би віддав перевагу перекладу Бориса Тена. Це 60-ті роки. Це водночас переклад Мушака і Кобова. Якщо взяти книжку Бориса Тена, то там є післямова Кобова, де й він визнає, що переклад Тена кращий. Але я взяв Мушака і Кобова, бо він дидактичніший. Він простіший. Він не такий провокативний, як переклад Тена. І його розуміють семикласники. Я, звичайно, не даю повний текст. Але власне через Поетику ми в сьомому класі, коли переходимо до базового курсу історії (а я даю курс зарубіжної літератури), даємо всі уявлення про античний світ. Саме через теорію трагедії, через те, для чого грекові театр. Театр — *θέατρον*, от *θεάομαι* — дивитися. А чому дивитися, а не переживати. Бо переживання — це вибухова річ, справжня дія — це вибухова річ.

Я намагаюсь на руїнах попередньої цивілізації щось зробити, взяти краще і передати наступному поколінню. Як це робив Аристотель. Але я не знаю, для чого. Я не знаю, якою буде та наступна цивілізація, що для неї я працюю. А він знав. Він точно знав. Мої семикласники сміялися з таких питань.

Вони чимало знають, знають, що автор терміна «гуманізм» Цицерон, вони знають що таке анахронізм. Виховані на Попері, вони сміються з того, що хтось колись намагався робити в афінській політиці. Утім, афінська політика досить різна. Вона історична. І те, що подає Аристотель, розкладаючи по полицях, не є власне тим, що справді відбувалося в Афінах.

Повернімося до того, з чого я почав. Складаючи підручники, ми маємо спробувати дати дітям критичне мислення. Тобто історичне мислення. Щоб вони бачили, звідки всі ці апорії, перипетії й такі інші речі виникають, з якого саме історичного досвіду.

Ольга Гомілко: Вироблення критичного мислення передбачає переосмислення джерел раціональності, зокрема нетеоретичних. Ось чому вихід Аристотеля за межі Платонові парадигми філософії музики дає можливість увести також у це коло як дозвілля, так і музику. Щодо ремарки стосовно ставлення Леніна до музики Бетговена, то воно лише підтверджує слушність розуміння Аристотелем музики. Ленін, мабуть, це добре відчував як слухач Бетговена.

Андрій Баумейстер: Зараз дискусія у нас перейшла в дуже цікаве русло, але оскільки у нас час обмежений, я хотів би ще раз зробити наголос на питанні актуальності Аристотеля. Можливо, ми зробимо зараз новий крок, і

хтось запропонує нам більш конкретні приклади, про що казав Сергій Пролеєв. Може, ми спробуємо продіагностувати певні апорії, в які потрапляємо, і побачимо, наскільки Аристотель допомагає нам сьогодні розв'язувати ці апорії, чи то в онтології, чи то в теорії пізнання, чи то у практичній філософії. Тобто йдеться про конкретні аристотелівські інтелектуальні ходи, які дають змогу нам сьогодні краще зрозуміти ті проблеми, які перед нами постають.

Сергій Пролеєв: Хочу відгукнутися на заклик Андрія Баумейстера і звернутись до нагальних, гострих проблем сучасності, щоб пошукати відповіді на них в Аристотеля. Я шанобливо пропускав вперед вислови в царині теоретичної філософії, але час збіг і всі сказали те, що хотіли сказати. Тепер хочу звернутися до філософії політичної. В цій сфері як запитів до Аристотеля, так і його спроможностей дати продуктивну відповідь просто безліч. Спинюсь лише на трьох сюжетах — трьох фундаментальних ідеях Аристотеля, які містять потужні евристичні можливості для розв'язання сучасних проблем.

Це не просто важливі політичні проблеми, їх можна вважати доленосними для сучасного людства взагалі. Перша з них — криза демократії, і наголошу — передусім європейської демократії, яка оприявнена явищем євробюрократії та конфліктом Європи цінностей і Європи інтересів. Йдеться про те, що сама прагматика урядування, розв'язання соціальних питань на сьогодні все відчутніше і повніше переходить в руки державної бюрократії. Спосіб розв'язання проблем всього суспільного поля підпорядковується логіці своєрідного легізму, себто логіці формально-юридичної процедури, яка для бюрократії (в її веберівському, конструктивному значенні) стає, по суті, вищим законом і основою існування. Ця формалістика, на яку спирається бюрократичний розум як непорушний і єдино можливий порядок, містить потужну загрозу не тільки для демократії, а загалом для подальшого розвитку Європи як цивілізації.

У зв'язку з цією загрозою реактуалізується аристотелівське поняття спільного блага як засадового для організації суспільства і суспільного життя. У нас не конференція, а круглий стіл, тому — не маючи можливості зробити ґрунтовну доповідь — висловлююся лише тезово. Концепт спільного блага, якщо його розуміти не натуралістично, а більш глибоко, як це і є в Аристотеля, містить продуктивні можливості для протидії негативним тенденціям в сучасному демократичному суспільстві. Маємо глибоку деградацію демократії і фактичне усунення демократичного урядування на користь панування державної бюрократії. Це надсерйозна проблема.

Чим тут може зарадити концепт спільного блага? Спільне благо — не просто формальний принцип. Він потребує змістовності, в сенсі «матерії цінностей» (якщо застосовувати мову М. Шелера в його опонуванні кантівському етичному формалізмові). Тим самим намічається вихід з того начебто бездоганно обґрунтованого формалізму дії, оприявненого позірною всевладністю юридичної процедури, на яку спирається логіка поведінки євро-

бюрократії. Спільне благо як засновок і регулятив всіх дій вимагає не просто слідувати формальному правилу, а звертатися до змістовних визначень людського буття. Власне, його змістовне осердя й маніфестує спільне благо.

Потуга спільного блага в тому, що воно водночас і сильний формальний принцип (адже його спільність, загальність виводить за межі партикулярного інтересу в площину належного як такого), і тісно пов'язане зі структурою людської ситуації у бутті. З нього можливо розгортати різні смислові проєкції: інтерсуб'єктивності блага; ефект неподільного загального блага як належного і його співвідношення з інтересами; безумовного імперативу, який апелює не лише до формальної неупередженості (читай: суб'єктно-не-ангажованості) обов'язку (яку бюрократичний розум відчужує у вигляді формально-юридичної процедури, перетворюючи її насправді на спосіб власного панування), а й до конститутивної для волі благості, чи то людяності.

Друга проблема, яка певною мірою дотична до першої, — це криза представницької демократії. На сьогодні стало зрозумілим, що сама по собі представницька демократія не здатна забезпечити реальне народовладдя. Вона, по суті, збанкрутувала як політична форма. Сучасна політична дійсність демонструє нам те відчуження влади від народу, якому представницька демократія мала запобігти, але, на жаль, не запобігає. Маю на увазі не лише Україну, це загальна хвороба сучасного демократичного урядування.

Відтак постає питання, яким же чином розв'язати цю колізію?

І тут Аристотель теж стає у пригоді. Щодо вказаної гострої проблеми, яка інколи здається навіть нерозв'язною, він дає добру підказку, своєрідне «світло в кінці тунелю». Вона міститься в аристотелівському концепті політичної влади. Нагадаю, що саме Аристотелеві ми завдячуємо поняттям політики в її правдивому сенсі — тобто не просто як практик владарювання, а саме політичної влади, що виступає контрадиктивною величиною щодо панування. Сенс політики полягає у розв'язанні фундаментального соціального парадоксу: яким чином може здійснюватися (і взагалі існувати) влада в спільноті вільних та рівних людей, серед яких, очевидно, влада-панування неможлива за визначенням — адже якщо кожен є свобідним та рівним іншому, як один може мати вищість над іншим в плані розпорядження його волею?

Формат, який дозволяє уможливити цю очевидну неможливість, є, за Аристотелем, місця політичної участі. Нагадаю, в Аристотеля це народні збори та суди (хоча до них можна було б додати всю систему демократичних магістратур, з властивими їм принципами обмеженості влади і конкретності повноважень, підзвітності і контролю тощо). За рахунок місць політичної участі досягається ефект самоврядування спільноти рівних свобідних осіб, які через участь у політичній владі і стають, власне, громадянами.

Місця політичної участі — це своєрідний політико-потестарний еквівалент приватної власності, без якої — у вигляді насамперед ділянки землі та домогосподарства (ойкосу) — громадянина також не може бути. Як виразно висловили цю обставину так звані «золоті піфагорійські вірші», «хто не во-

лодіє землею, той не має Батьківщини». Політична влада діє в режимі самовказівки волі самій собі. Тому і рівність, і свобода — ці відпочаткові визначення людини — залишаються непорушними. Сенс політичної влади — убезпечити суспільство від панування, тим паче від насильства (цього екстремуму панування), забезпечивши в той же час його керованість і можливість організованої спільної дії.

Підказка з боку Стагірита в ситуації банкрутства нинішньої представницької демократії полягає у стратегії створення і розвитку нових місць політичної участі. Ця стратегія стала основою концептуальних побудов низки сучасних теоретиків, серед яких чи не найбільш плідною мені видається позиція відомого французького соціального філософа П. Розанвалона. Він розвиває концепцію демократії, альтернативної представницькій, яку називає контр-демократією. Останній термін не повинен вводити в оману: йдеться не про заперечення демократії, а про подолання її нинішніх недоліків і посилення системи народовладдя. Розанвалон обґрунтовує три нові місця політичної участі, поруч з класичним — народом-виборцем, характерним для представницької демократії. До нього додаються народ-спостерігач, народ-вето та народ-суддя. Цим трьом іпостасям народу відповідають три практики демократичного урядування: нагляд, протидія та судження/вердикт. Не маю можливості докладніше пояснювати зміст цих понять, тому просто відсилаю зацікавлених до монографії П. Розанвалона «Демократична легітимність», яка існує і в українському перекладі.

Третя політична проблема сучасності, до якої хочу звернутися крізь призму філософської спадщини Аристотеля, — це стан сучасного світу загалом. Глобальному світу властива криза соціально-політичних устроїв. У той час, коли домінувала модель європейського — зрештою, модерного — демократичного устрою, що виступала в якості універсального зразка, все виглядало непогано. Однак глобалізований світ — це світ неспростовних відмінностей, в якому жоден універсальний зразок не може утриматись і втрачає свої повноваження. Він не спрацьовує, бо співіснують ті відмінності — культурні, соціальні — які мають своє право, і це право маємо визнати нескасовним.

Відтак постає питання: яким же має бути оптимальний державний устрій? Той, який в сучасних умовах забезпечує найбільшу конкурентоспроможність суспільства та потенціал розвитку. Для політичної філософії Аристотеля це питання найліпшої держави. Аристотелеве розв'язання цього фундаментального питання — на відміну від платонівського рішення ідеального полісу — полягало у сполученні кращих рис основних державних устроїв. Антична думка виділяє три основні форми: монархія, аристократія і демократія. Аристотелівський рецепт полягає у сполучанні, синтезі кращих рис кожного з цих устроїв у моделі оптимальної держави.

Часто цю концепцію в історії політичної думки пов'язують з Полібієм (який, безумовно, є хіба що її прихильником, а не творцем), інколи з перипатетиком Дикеархом. Однак у своєму засновку це аристотелівська ідея.

Саме за цією моделлю була створена Римська імперія, яка ніколи не була імперією у звичному нам сенсі слова і являла якраз синтез трьох основних державних устроїв. Римська імперія є чи не найуспішнішою державою в історії, яка проіснувала (якщо навіть винести за дужки Візантію) півтисячі років (не кажучи про культурний та історичний ефект *Pax Romana*).

На сьогодні ця ідея синтезу різноманітних устроїв, легалізації своєрідної еkleктики в організації політичних систем, надзвичайно актуальна для умов глобального світу. Вона відкриває ту можливість, яку відкидає і заперечує модерна політична раціональність. Для останньої якщо йдеться про демократію, то зась будь-яким елементом іншої політико-правової традиції (наприклад, ґрунтованої на законах шаріату). Натомість аристотелівський підхід вимагає від нас визнати, що в будь-якому суспільно-політичному ладі є свій сенс і позитив, він не є просто помилкою історії, якимсь дефектом політичної практики.

Останнє, що хотів би зазначити, це урок Аристотеля щодо ідей та концепцій в царині політичної філософії. Ми весь час апелюємо до Аристотелевої «Політики» як основного твору в цій царині, і це правильно. Однак не забуваймо, що він створений на основі копіткої дослідницької роботи — близько півтора століть, описів державних устроїв конкретних грецьких полісів. Наявність такої фундаментальної емпіричної основи для подальших теоретичних висновків та узагальнень є вкрай важливим методологічним уроком для нинішнього політичного дискурсу.

Андрій Баумейстер: Дякую Сергієві Пролеєву, ми якраз вийшли на бажану конкретику. Як мені здається, можна сформулювати його міркування таким чином. Якщо казати, як Аристотель розв'язує певні проблеми, маємо: спільне благо *contra* формально-процедурна раціональність, демократія причетності *contra* представницька демократія, політичний поліформізм *contra* політичний моноформізм. На мою думку, Сергій Вікторович чітко позначив ті апорії, які походять з процедурної раціональності, з представницької демократії та моноформізму, і показав можливі шляхи їх розв'язання. Тепер що стосується нашої подальшої дискусії. Як модератор, пропоную надати слово передусім тим, хто ще не висловлювався. Першим запрошую Анатолія Валер'яновича Ахутіна, який багато займався античною тематикою.

Анатолій Ахутін: Я хочу дещо посилити ті тези, які зараз пролунали. Мені здається, що актуальність Аристотеля є значущою не тільки для України, про що тут дуже докладно було сказано, але й для цілого світу. Це справді такого ґатунку мислитель. Якого ґатунку? Це зветься філософ. Його так і називали впродовж дуже тривалого часу — просто філософ. Актуальність Аристотеля — це актуальність філософії в сучасному світі. Чому вона є актуальною, щойно було дуже докладно сказано, і я хочу зробити ще один крок далі в цьому напрямку, виходячи за рамки політичної проблеми. Ця багатоманітність, з якою ми зіткнулися в сучасному світі, що зазнає глобалізації, це багатоманітність не просто соціально-політичних устроїв або на-

віть цивілізацій. Це і різноманітність культур, що ніяк не звідне виключно до соціально-політичного устрою. А до чого звідне? В чому відмінність, коли ми говоримо про культуру? Тобто про деякий світ, в якому людина живе як у світі, а не як у частині цього світу. Так от, сучасний світ — це світ таких світів. І, отже, питання, проблема, гострота проблеми пов'язані з тим, що у глобальному світі ці світи світів стикаються, зіштовхуються. Це вже спілкування не просто політичних систем, не просто різних типів раціональності, а чогось значно глибшого. Того, що можна назвати спільним благом у світі. Це поняття про все це благо. Той початок, та причина, яка робить світ для нас, людей. Саме про це і йдеться у першій філософії. Не казатимемо «Аристотеля взагалі», просто у першій філософії. І щоб завершити те зауваження, яке я хотів би внести в нашу дискусію. Справа в тому, що європейська культура сама являє собою вже такий світ світів. Ми говоримо про античне, дуже точно було сказано, що Аристотель — це не просто мислитель дуже цікавий, загалом важливий. Це голос античної культури. З чого, наприклад? А з того, з чого тут було розпочато паном Андрієм. А саме субстанціалістське мислення. Сутність. Зрозуміти будь-що в його власному первні означає зрозуміти його сутність. Сутність в аристотелівському розумінні не пояснюватиму. Але це саме аристотелівський і саме античний погляд на речі. Він є актуальним. А як же інакше? Що таке сутність держави? Що таке сутність політики? Ми досі так мислимо. Не тому, що ми вшановуємо й робимо актуальним Аристотеля, а тому, що аристотелівська логіка, його мислення увіходять у нас, увіходять у наше мислення. Це означає, що Аристотель так само точно формує цю першу філософію, як поряд з ним, саме поряд з ним, у спілкуванні з ним не менш актуальні у першій філософії всі інші європейські філософи, згадані тут Кант, Декарт та інші. Але ж Декарт та Аристотель, Пруст та Аристотель, щоб це було наочніше, це не сумісні вихідні засадові поняття. Це поняття про начала. І саме вони і є нині актуальними, тому цей симпозіум я називаю симпозіумом філософів, і саме це є актуальним, і Аристотель тут один із перших, проте всі решта також серед перших. Я повертаюсь до Аристотеля. А саме щодо раціональності. Чому все ж таки Аристотель справді може говорити не тільки що своє античне аристотелівське і всезагальне у цьому розумінні, але й щось загальнозначуще, навіть залишаючись Аристотелем, про що тут було дуже добре сказано. А тому, що у Аристотеля справа логосом, логікою, його власною логікою не закінчується. На запитання, що саме вніс у логіку Аристотель, кажу: Аристотель після «Першої аналітики» пише «Другу аналітику», де йдеться про ті начала, які знову ж таки *за, по той бік* логоса. Це не означає, що вони є містичними. Ні. Це межа раціональності. Що це таке? Це просто мислення. Мислення, яке опиняється за межею певних раціональних систем. Ось що таке філософія, ось що необхідно, найбільш потрібно сучасному світові та Україні, яка для мене є певним зразком стану сучасного світу. Цей світ перебуває у непевному стані, як ми його пережи-

ваємо зараз. Це немовби справді осереддя світу в цьому плані. Все є підваженим, все є під знаком запитання. Ми не знаємо, як і що. Тобто він нас потрібно те, що Аристотель називав «нус». Розум — це не просто логічна система, на якій ми можемо триматися та на яку ми можемо спиратися, а розум як вихідне мислення. Тобто філософське.

Олег Білий: У мене запитання до Сергія Пролеєва. Ваші міркування виглядають цікаво, респектабельно, переконливо, але чи не здається Вам, що типи державності, які описані в Аристотеля і які Ви пропонуєте актуалізувати певним чином, чи не є це лише інструментальною утопією? Натомість, емпірична реальність давньогрецької доби — зважимо на ті ж закони Солона щодо майнового цензу, — відчутно змінює всю цю класифікацію типів держав. Фактично майновий ценз щодо певних магістратур (як от архонти) передбачав те, що сьогодні називаємо поєднанням бізнесу і влади. Яким чином співвідносяться ці ідеальні типи і емпірична реальність життя полісу?

Сергій Пролеєв: Хотів би захистити античний поліс — він не допускав поєднання бізнесу і влади, це явище глибоко вороже полісному устрою (до речі, і для нашого конституційного ладу воно є незаконним). Адже зрощення бізнесу і влади в сучасних умовах означає використання офіційних владних повноважень для цілей особистого збагачення, влада стає джерелом прибутків та забезпечення своїх економічних преференцій і ринкових позицій. Фактично держава перетворюється на інструмент найбільших бізнесів, в тому числі головним засобом недобросовісної конкуренції. Нічого подібного у грецькому полісі не спостерігається (хіба що як ексцес, злочин — та й той здебільшого в умовах тиранії). Навпаки, багатство в полісі — це величина, яка має працювати на спільне благо, що й спостерігається у багатьох варіаціях. Обіймання деяких магістратур (особливо наочним це стане у Римі з його клієнтською традицією) прямо пов'язане з великими витратами на суспільні потреби і тому потребує багатих людей. Гадаю, в сучасній Україні ніхто б не заперечував проти такої системи — коли багатий бізнесмен буде за свій рахунок школу або дорогу (і не для того, щоб натомість вкрасти вдвічі більше).

Але слухна думка щодо відмінності державних структур сьогодні та в античності. Вони безумовно різняться. Але в тому то й сила теоретичних принципів, що вони зберігають дієвість за відмінності конкретних умов та історичних форматів. Головне в Аристотеля не те, які саме устрої поєднуються, а загальний принцип співіснування та органічного поєднання гетерогенних політичних величин.

Андрій Баумейстер: Наприклад, сучасна Британія, де монархія та демократія дивовижним чином поєднані.

Сергій Пролеєв: Це європейський досвід, синтез доволі близьких форм. Але аристотелівський підхід відкриває ширшу перспективу. Цей принцип може бути застосовний щодо політичної практики сучасного глобального світу, з огляду на гострі зіткнення культурних, соціальних підвалів, на яких

ґрунтується легітимність і дієвість різних політичних систем. Можна й надалі наполягати на незаперечності універсальних зразків, як от та ж демократія чи права людини, а можна не лише припустити реальність певних симбіозів з тою чи тою культурною традицією, а й бачити в цьому продуктивний історичний досвід. Це, до речі, спостерігаємо в економічній царині — де, наприклад, японська традиційна корпоративність стала чинником економічної успішності вже в умовах індустріального виробництва і ринку. Звісно, все не так просто. Має постати цілий напрямок політичної думки, як саме вибудовувати ці симбіози. Аристотель лише задає загальну інтенцію, надає теоретичний дозвіл на це. Але ж зрозуміло, що політичні симбіози — не механічне сполучення елементів. Тут потрібна ціла наука своєрідної політичної інженерії.

Віктор Козловський: У мене таке запитання. Тут пролунало слухне зауваження щодо античного полісу і тих форм урядування, які пропонував Аристотель. Справді, античний поліс — порівняно невелика за розмірами община, до 10 000 вільних і рівних людей. Тоді яким чином ми можемо застосувати аристотелівські ідеї до сучасної політичної організації, коли кількість людей радикально збільшилась і суспільства складаються не з десятків тисяч, а з мільйонів та навіть сотень мільйонів осіб? І як врівноважити всі ці відмінні спільні блага і створити не ідеальний (людина нічого ідеального створити не може), а більш-менш оптимальний світовий порядок? Яке можна для нього — для цієї велетенської всепланетної спільноти — відшукати спільне благо (яке цілком осяжне для невеликої общини і стає чимсь неувяним для велетенського людства)?

Сергій Пролєв: Дякую за цікаве питання, воно відкриває перспективу цілої конференції. Висловлюсь вкрай лаконічно, лише тезово. По-перше, висловлені Аристотелем політичні ідеї — і спільного блага, і політичної влади, і синтезу державних устроїв — спрацювали не лише у форматі полісу. Так, сам Аристотель вбачав у полісі оптимальну форму суспільства, і в своїй полісній утопії він зазнав історичної поразки. Перемога дісталася риторіві Ісократу, ідеї якого виявилися суголосні формату елліністичної монархії. Але парадоксальним чином успіх аристотелівських ідей припав на пізніші часи, на добу Римської імперії. А ця держава, як добре відомо, за масштабами незрівнянно перевищувала не лише поліс, а й сучасні великі держави, бо була цілою ойкуменюю. Це хіба про сучасну Індію, меншою мірою Китай, можна сказати. По-друге, врівноваження різних універсалій має відбуватися за негативним принципом утримань, а не позитивним принципом уніфікацій. Хоча таке мислення людству ще потрібно виробити. По-третє, завдання дещо полегшується тим, що існують прецеденти у вигляді природних неподільних благ: чисте повітря — одне на всіх, питна вода та океани. По аналогії з ними можна казати про спільне благо миру (хоча на сьогодні він гостро підважується, але саме ці спроби демонструють свій самовбивчий характер). Ну і нарешті інше питання — тут Ви цілком праві — якою мірою

взагалі можлива справжня політична влада сьогодні? Це гостре питання, і на нього наша сучасність має відповісти чесно. Може, визнати, що така влада через ті чи ті причини неможлива в сучасних суспільствах. Але якщо так, то чесно про це сказати, а не вдавати наявність свободи і рівності там, де їх немає чи вони недосяжні. Відтак хоч питання й непрості, і рішення Аристотеля не можна, звісно, суто механічно докладати до глобалізованої сучасності і мережно-інформаційного суспільства, однак в них є незаперечний евристичний потенціал, який варто використати сучасній філософсько-політичній думці.

Андрій Баумейстер: Дискусія була цікавою, але дискусія ніколи не закінчується, вона завжди залишається відкритою. Стиль мислення Аристотеля також уникав узагальнень і резюме. Я не знаходжу в текстах Аристотеля резюме, його думка постійно шукає нові й нові ходи. Це інколи дратує в його текстах: ми як школярі очікуємо висновку, а Аристотель ставить нове запитання. Тому, я гадаю, три крапки — це достойне завершення нашої дискусії, в стилі Аристотеля. Ми не зможемо сьогодні розв'язати ці проблеми, ми їх порушили і залишаємо ситуацію відкритою для подальших інтелектуальних зусиль.